संस्कृतवर्षस्मृतिग्रन्थमाला
अप्रकाशितपाण्डुलिपिग्रन्थप्रकाशनम् - ३
प्रधानसम्पादकः - वेम्पटि कुटुम्बशास्त्री

श्रीवासुदेवत्रिपाठिविरचितः

प्रायश्चित्तविलोचनः

सम्पादकः
सन्तोषकुमारपण्डा

राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्
मानितविश्वविद्यालयः
नवदेहली

भूमिका

विदितमिदं समेषां यत् धर्मशास्त्रसाहित्यमतीव सुविशालं प्राचीनतमञ्च शास्त्रम्। वैदिककालानन्तरं सूत्रकाले साहित्यमिदं प्रादुरभूत्; यस्योत्पत्तिर्वेदाङ्गादेवाम्नायते। षट्सु वेदाङ्गेषु कल्पादेव धर्मशास्त्रस्य सृष्टिरिति सर्वैः स्वीक्रियते। कल्पसूत्रस्यावान्तरभेदरूपं धर्मसूत्रं धर्मशास्त्रमेव विषयीकरोति। "श्रुतिस्तु वेदो विज्ञेयो धर्मशास्त्रं तु वै स्मृतिरिति"[१] मनुवचनात् स्मृतेर्धर्मशास्त्रत्वेऽपि धर्मसूत्रस्य धर्मशास्त्रत्वं नास्वीकर्तुं शक्यते। तत्र केवलमुभयोः शैलीगतभेदो विद्यते। मन्वादिप्रणीता ग्रन्थाः स्मृतिसाहित्ये गौतमादि-धर्मसूत्रग्रन्थाः सूत्रसाहित्ये चान्तर्भवन्ति। स्मृतिसाहित्य-सूत्रसाहित्ययोर्मध्ये मन्वादिप्रणीतस्य स्मृतिसाहित्यस्य प्राचीनत्वमितिहासकारैः[२] सयुक्तिकं प्रत्यपादि। उभयोः साहित्ययोरनन्तरं निबन्धसाहित्यं सृष्टम्।

उत्कले धर्मशास्त्रनिबन्धग्रन्थानां रचना ख्रीष्टीय - एकादशशतकादेव प्रारब्धा। उत्कलीयधर्मशास्त्रपरम्परायां शङ्खलिखितस्मृतेरनन्तरं शतानन्दसंग्रहाख्यो धर्मशास्त्र-निबन्धग्रन्थो विरचितः। तयोर्मध्ये सूत्रसाहित्यस्य रचना उत्कलेऽस्मिन् दृश्यते।

विभिन्नशास्त्रमाश्रित्यात्र विभिन्ना निबन्धग्रन्था प्रादुरभूवन्। तेषु धर्मशास्त्रस्य विभिन्नविषयानधिकृत्योत्कलीयनिबन्धारो निबन्धान् व्यरचयन्। केवलं प्रायश्चित्त-विषयमधिकृत्यात्रापि नैके निबन्धग्रन्थाः सन्ति। तेषु ग्रन्थेषु केचन लुप्ताः, केचन त्रुटिताः, केचन कीटदष्टा अपि विद्यन्ते। राज्यसर्वकारस्य तत्त्वावधानेन राज्यसंग्रहालयपक्षतः यदा मातृकाणां संग्रहणं संरक्षणं च सञ्जातं तदा एते निबन्धग्रन्था अस्माकं दृग्गोचरीभूता अभूवन्। सौभाग्यतः श्रीमतो वासुदेवत्रिपाठिनः प्रायश्चित्तविलोचनो मया उत्कलराज्य-संग्रहालयात् लब्धः। ग्रन्थस्यास्य प्रतिलिपिद्वयं तालपत्रमातृकारूपेण मया प्राप्तम्। एका प्रतिः राज्यसंग्रहालयादपरा च कटकमण्डलान्तर्गतचाटरानामधेयाद् ग्रामात्। प्रतिरियं द्विपञ्चाशदधिकैकशतपत्रविशिष्टमासीत्। अस्या मातृकाया अक्षराणि सुन्दराणि भवन्ति। अतो मातृकेयं मया 'क' पुस्तकरूपेण निर्वाचिता। अस्या मातृकाया दैर्घ्यं सप्तदश इञ्चपरिमितं प्रस्थश्च पादन्यून-इञ्चपरिमितः (0.75")। प्रतिपत्रञ्च पङ्क्तिचतुष्टयं विद्यते। मध्ये मध्येऽक्षराणि कीटदष्टत्वात् त्रुटितानि भवन्ति। अपरा प्रतिर्या मया राज्यसंग्रहालयात्प्राप्ता, तस्याः क्रमाङ्कः डी.एच्. ५०३। मातृकेयं मया 'ख' पुस्तकरूपेण

---

१. मनु. २-१०

२. History of Dharmashastra Vo. I-P-I

विषयानुक्रमणिका

विषयाः		पृष्ठासंख्या
शुभ सन्देश	-	v
आमुखम्	-	vii
भूमिका	-	ix
प्रथमप्रकरणम्	-	1
मङ्गलाचरणम्	-	1
अथ प्रायश्चित्तलक्षणम्	-	1
प्रायश्चित्ताकरणे दोषः	-	2
पापवतां प्रायश्चित्तोपदेशे फलम्	-	4
धर्मशास्त्रमविज्ञाय प्रायश्चित्तोपदेशे दोषः	-	4
अनुग्रहादौ प्रायश्चित्तम्	-	6
बालवृद्धस्त्रीरोगिणां कृते प्रायश्चित्तम्	-	7
अथोपपातकादि	-	11
अथानुपातकम्	-	13
अथ महापातकम्	-	13
अथातिपातकम्	-	15
अथ धेनुमूल्यनिरूपणम्	-	15
अथ प्रायश्चित्तपूर्वाहकृत्यम्	-	16
अथ द्वितीयप्रकरणम्	-	20
अथ व्रतनिर्णयः	-	20
ब्राह्मणस्वामिकचतुर्हायण्यादिकगोसम्बन्धिज्ञानकृतसाक्षाद्वधव्रतम्		21
अथ क्षत्रियस्वामिकचतुर्हायण्यादिगवीज्ञानकृतसाक्षात् वध-प्रायश्चित्तम्		24
अथ वैश्यसम्बन्धिगोवधप्रायश्चित्तम्	-	25
अथ शूद्रस्वामिकगोवधप्रायश्चित्तम्	-	26
गर्भिण्यादिवधे प्रायश्चित्तम्	-	28
अथैकहायन्यादिवधे प्रायश्चित्ताम्	-	30
अथ स्वयं पतनादि प्राप्तमरणावस्थोन्नतादिगोवधे प्रायश्चित्तम्		32
अथ ज्ञानतो वैश्यस्वामिक-एकहायन्यादिधेनुवधे धेनुनिर्णयः		32
अथ ज्ञानतो शूद्रस्वामिकैकहायन्यादिधेनुवधे धेनुनिर्णयः		32

[50]स्त्रीणां रोगिणां च अर्द्धप्रायश्चित्तमिति । एवं शूद्राणामप्यर्द्धम् । तत्र विशेषं वक्ष्याम इति । स्मृति:-

[51]असंस्कृतो निरुत्साहो रोगी नवतिजीवक: ।
यथाशक्ति प्रकुर्वीत व्रतं ह्येषु न लुप्यते ।। इति ।।

अथ ज्ञानाज्ञानकृतं पापं यत्र यदुद्दिष्टं तत्र तदेव कर्त्तव्यम् । यतोऽत्राज्ञानकृत एवोद्दिष्टं न पुनर्ज्ञानकृते, तत्र तद्द्विगुणं प्रायश्चित्तं कर्त्तव्यम् । यत्र च ज्ञानकृत एवोद्दिष्टं न तु अज्ञानकृते तत्र तदर्द्धं प्रायश्चित्तं बोध्यम् ।

"स्यात्त्वकामकृते यत्तु द्विगुणं बुद्धिपूर्वके ।।"

इति [52]अंगिरोवचनात् ।

कृच्छ्रांस्तु चतुर: कुर्यात् गोवधे बुद्धिपूर्वके ।
अमत्या तु द्वयं कुर्यात्तदर्द्धं बालवृद्धयो: ।। इति [53]विश्वामित्रात् ।

एवमेकत्र निर्णीत: शास्त्रार्थोऽन्यत्र बाधकं विना प्रवर्त्तते इति न्यायानुसरणात्सर्वत्रैव व्यवस्थेयम् । तदत्र ज्ञानाज्ञानकृत्त्वं निरूप्यते । गोवधस्य बुद्धिपूर्वकत्त्वं च तदा भवति यदि गां ज्ञात्वा एतां हन्मि इति इच्छया हन्ति, तदा कामनाद्वारैव ज्ञानस्य प्रवृत्त्यंगत्वात्तदभावे त्वबुद्धिपूर्वकत्त्वम् । अतएव प्रवृत्त्यंगज्ञानस्य कामनाव्यभिचारादेव उक्तविश्वामित्रवचने ज्ञानाज्ञानाभ्यां द्वैविध्यमत्र कामनाऽकामनाभ्यामित्युक्तम् । यथा [54]बृहस्पत्युक्तौ–

कामाकामकृते त्वेवं महापापं द्विधा मतम् ।
पुरुषापेक्षया चैव निष्कृतिर्द्विविधा स्मृता ।।

इत्थं च गवयादिभ्रमेण यत्र गोवधस्तत्र गोवधस्य न ज्ञानकृतत्त्वं गोत्वेनाज्ञानात् । यदि च गोत्वेन जानन्नपि चान्यथाक्षिप्तनाराचादिना हन्ति, तदापि न ज्ञानकृतत्त्वं तद्विषयकत्वेन

---

50. च्यवनवचनत्वेन प्रायश्चित्तविवेके यथा -
बालवृद्धस्त्रीणामर्द्धं प्रायश्चित्तम् । आषोडशाद् बाला: ।सप्तत्यूर्द्ध्वा: स्थविरा: ।"- प्रा.वि.पृ.34

51. लघुहारीतवचनत्वेन प्रायश्चित्तविवेके प्राप्यते - प्रा.वि.पृ

52. मुद्रितांगिरस्स्मृतौ नास्ति । परन्तु यमवचनत्वेन प्रायश्चित्तविवेके समुपलभ्यते । प्रा.वि.पृ.178

53. विश्वामित्रवचनत्वेन प्रा.वि.पृ.233

54. प्रकाशितबृहस्पतिस्मृतौ नास्ति परन्तु बृहस्पतिवचनत्वेन प्रायश्चित्तविवेके प्राप्यते - प्रा वि.पृ.28

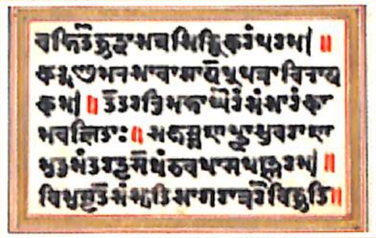

Rashtriya Sanskrit Sansthan

56-57, Institutional Area, Janakpuri,
New Delhi 110 058